

TIL BILIMINDE TOPONIMIKANIN TEORIYALIQ SIPATLAMASI

Baltaniyazova N.T.

Berdaq atindağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710518>

Toponimika – til biliminiń geografialıq obyekt atların úyreniwshi áhmiyetli tarawı. Ol onomastikanın bir bağıtı sıpatında qalıplesken bolıp, jer atamalarının kelip shıǵıwı, dúzilisi, leksikalıq-semantikalıq ózgeshelikleri hám sociallıq funkciyaların úyrenedi. Mámleketimizde bul tarawdın rawajlanıwı gárezsizlik jıllarında jańa basqıshqa kóterildi. Sol sebepli, toponimikanın teoriyalıq tiykarların tereń úyreniw, onın xalıqaralıq tájiriybelerdegi ornın hám til bilimindegi rawajlanıw basqıshların tallaw áhmiyetli ilimiy wazıypa esaplanadı. Maqalada toponimikanın teoriyalıq tiykarları, dúnya til bilimi hám qaraqalpaq til bilimindegi izertlew jumısları, teoriyalar hám kóz qarasarlar, sonday-aq, toponimikanın basqa pánler menen baylanısı haqqında sóz etiledi.

Toponimika sóziniń ózi grekshe “topos” – orın hám “onyma” – atama sózlerinen kelip shıqqan. Bul pán geografialıq obyektler atamalarının kelip shıǵıwı, strukturası, semantikası, tariyxıy qatlamları hám lingvistikalıq ózgesheliklerin úyrenedi [Qodirov]. Toponimler arqalı xalıqtın mádeniyatı, tariyxı, turmıs tárizi, etnikalıq quramı, hátteki diniy kózqarasları haqqında maǵlıwmat alıw múmkin [Суперанская].

Toponimika etimologialıq, semantikalıq, morfologialıq hám sintaksislik strukturası, fonetikalıq ózgerisler, social-funkcionallıq analizler tiykarında tekstologiya, tariyx, sociologiya hám antropologiya sıyaqlı baǵdarlar menen baylanısp úyrenilip barmaqta. Búgingi kúnde jergilikli hám shet el til bilimi tájiriybelerinde de atap ótiledi. Rus til biliminde toponimika lingvistikalıq mektep sıpatında XX ásir baslarında qalıplesken. E. M. Murzaevtin “Toponimika” (1974) atlı shıǵarması bul baǵdardağı tiykarǵı teoriyalıq dereklerden biri esaplanadı [Murzaev]. Ol toponimlerdin klassifikaciyasın, semantikalıq toparların hám geografialıq obyektler menen qatnasın ilimiy tiykarlap bergen. Sonday-aq, V. A. Nikonov, A. V. Superanskaya sıyaqlı alımlar toponimikanın lingvistikalıq, stilistikalıq hám mádeniy ózgesheliklerin úyreniw metodikasın islep shıqqan [Никонов].

Inglis til biliminde alıp barılǵan toponimikalıq izertlewler tiykarınan mádeniy hám tariyxıy tiykarǵa iye. G.R. Styuarttin “Names on the Land” shıǵarması AQShtağı jer atamalarının tariyxıy tamirlarin ashıp Bergen [Stewart]. Ol toponimlerdi koloniallıq, etnikalıq kóshiwler hám tábiyiy sharayatlarga qarap klassifikaciyalagan. M. Gelling bolsa áyyemgi inglis tiline tiykarlangan halda Angliya geografialıq obyektleriniń atalıw sistemasın úyrenip shıqqan [Gelling]. Bul miynetler toponimikanın tariyxıy lingvistika menen qanday tıǵız baylanıslı ekenligin kórsetedi.

Ózbek til bilimi toponimikasınıń ilimiy izertlewlerinde Nematulla Mallaevtiń “Ózbek toponimikasına kirisiw” (1972) miyneti úlken áhmiyetke iye. Ol jer atamaların grammatikalıq, semantikalıq hám stilistikalıq jaqtan tallaw tiykarların belgilep bergen. Mallaev toponimlerdiń tariyxıy qatlamların, olardıń xalıq awızeki dóretiwshiligi menen baylanıslılıǵın anıqlaǵan [Маллаев]. E.Ǵaniev, A.Joraev hám N.Toshboeva sıyaqlı ilimpazlar toponimlerdiń aymaqlıq ózgesheliklerin úyrengen [Ғаниев]. Jáne ózbek tiliniń geografialıq terminologiyasınıń rawajlanıwına H.Hasanov salmaqlı úles qostı. Avtordıń miynetlerinde [Ҳасанов] ózbek tilindegi geografialıq terminlerdiń dárekleri, rawajlanıw basqıshları, úlgileri, orıssha-ózbekshe hám ózbekshe-orıssha túsindirmeleri berilgen.

Qazaq til biliminde bolsa birneshe ilimpazlardıń usı máselege arnalǵan miynetleri bar. Jergilikli geografialıq terminler boyınsha G.Q. Qońqashbaevanıń “Qazaq xalıq geografialıq terminleri” (1948) degen temada dissertaciya jaqladı hám baspadan shıqtı [Конкашпаев]. Bul miynette qazaq hám túrkiy xalıqlar toponimlerinde ushırasatuǵın geografialıq terminler sıpatlaması atap ótıledi. Bunnan basqa birneshe ilimpazlardıń miynetleri, sonıń ishinde A.Ábdiraxmanov, T.Januzaqov, E.Qoyshıbaev hám Q.Rısbergenovalar tárepinen Qazaqstan toponimleriniń quramında ushırasatuǵın geografialıq terminler etimologiyası izertlenedi [Әбдірахманов].

Qaraqalpaq til biliminde de toponimikanı izertlew belgili dárejede qalıplesti. Onıń leksikası, morfologiyası hám qollanıw ózgesheligin úyreniw baslı talaplardıń biri. Qaraqalpaqstan toponimleri haqqında eń dáslepki maǵlıwmatlar S.P. Tolstov, T.A. Jdanko, B.V. Adrianov, G.I. Donidze, V.V. Bartold, L.Uspenskiy, N.A.Baskakov, S.Atanıyazov, X.Vamberi hám t.b ilimpazlardıń miynetlerinde keltirilgen. Bul ilimpazlar toponimlerdi izertlew dawamında xalıqtıń tariyxı, etnografiyası, aymaǵı hám sonday-aq tariyxıy shıǵısı, formasın óz miynetlerinde keltirip ótken. Bunnan basqa, belgili ilimpazlardan Q.Ábdimuratov, S.Kamalov, X.Esbergenov hám M.Mámbetullaevlardıń, Q.Ayimbetov, Ó.Payzullaev, S.Qoraev, Q.Qunnazarovtiń miynetlerinde, Q.Seytniyazov, A.Qudiyarov, M.Qurbanov hám G.Mámbetova, G.Abishev, X.Tolıbaevlardıń dissertaciya jumıslarında túrli aspektlerde izertlendi.

Qaraqalpaqstan toponimlerin birinshi ret arawlı izertlegen Q.Ábdimuratov boldı [Абдимуратов]. Ol 1966-jılı «Qaraqalpaqstan toponimleri» degen atamada kandidatlıq dissertaciyasın jaqladı. Onıń bul miynetinde usı aymaқтаǵı bir qatar geografialıq atamalardıń strukturalıq-semantikalıq qurılısı keń túrde izertlenip, olardıń tariyxıy-etimologiyalıq ózgeshelikleri analizlengen. T.Begjanov penen jazǵan «Struktura qaraqalpaskix toponimov» atlı maqalası Qaraqalpaqstan toponimleriniń qurılısına arnalǵan [Абдимуратов, Бегжанов]. E.Berdimuratov: “Bul toparǵa kiretuǵın geografialıq terminlerdiń quramı ádebiy tildiń leksikasında ádewir dárejede. Olar da

ádebiy til leksikasının tariyxıy rawajlanıwınıń barısında arnawlı atamalar retinde kem-kem qalıplesip, úlken bir funkcionallıq-stillik qatlamdı payda etkenligi kórinedi” [Бердимуратов]. Bul pikirde geografıyalıq terminlerdiń qaraqalpaq til bilimi terminologiyasında ayrıqsha áhmiyetke iye ekenligin atap ótedi. Z.Dosimov hám X.Egamovlardıń «Jer atamalarınıń qısqasha túsindirme sózligi» degen kitabında *Ámiwdárya, Baday toǵay, Beruniy, Baraqtam qorǵanı, Diywanbegi awılı, Depeliqaq awılı, Dorman awılı, Yawmitjap awılı, Jumirtaw, Qat awılı, Mańǵıt, Nókis, Aral, Taxıyatas, Qaraqalpaqstan, Qurbanaq* atamaları, olardıń etimologiyası haqqında maǵlıwmatlar berilgen [ДўСИМОВ, ЭГАМОВ].

Sońǵı jıllarda Qaraqalpaqstan toponimlerine arnalǵan bir kandidatlıq dissertaciyalar qorǵaldı. M.Qurbanov óziniń kandidatlıq dissertaciyasında Qaraqalpaqstan jer-suw atamaları quramında ushırasatuǵın oronimikalıq, oykonimikalıq, agroonimikalıq hám gidronimikalıq terminlerdi hár tárepleme izertlegen, olardıń toponimlerdi jasaw xızmetlerin kórsetken [Қурбанов]. G.Mámбетовanıń kandidatlıq dissertaciyasında Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarındaǵı gidronimler leksika-semantikalıq jaqtan etnonimlerge, antroponimlerge zoonimlerge, fitonimlerge, obyektin tábiyiy-geografıyalıq belgilerine hám ideologizmlerge baylanıslı toparlarǵa ajratılıp, olardıń derivaciyalıq modelleri berilgen [Мәмбетова]. Sonday-aq, bir qansha maqalalarda toponimika máseleleri sóz etildi. Q. Qoshanovtıń Qaraqalpaqstan toponimlerine baylanıslı bir qansha maqalaları járiyalandı. Olarda házirgi dáwirdegi mikrotoponimler, toponimizaciya hám atama qoyıw máseleleri, rus tiliniń tásirinde payda bolǵan Qaraqalpaqstan toponimleri analizlengen [Қошанов]. Bunnan basqa Qaraqalpaqstandaǵı ayırım geografıyalıq atamalar tuwralı bir qatar maqalalar járiyalandı. Máselen, E.Murzaev, M.Mámбетullaev, A.Allamuratov hám X.Esbergenovlardıń *Nókis* toponimi haqqında maqalaları, O.Bekbawlovtıń *Nawqas* toponimi menen *Nókis* etnonimi tuwralı maqalaları járiyalandı. Olardıń ishinde eń dıqqatqa ılayıqlısı Murzaevtıń maqalası edi. Onda *Nókis* toponimi tariyxıy, tillik hám sociallıq aspekte úyrenilgen [Мурзаев].

Juwmaqlap aytqanda, til biliminiń eń áhmiyetli tarawlarınıń biri toponimika qaraqalpaq til biliminiń búgingi kúndegi eń áhmiyetli izertlew obyektleriniń, aktual problemalarınıń biri. Sebebi bul taraw qaraqalpaq tili, qaraqalpaqstan tariyxı, mádeniyatı menen ádebiyatı, sonday-aq, etnologiyası menen psixologiyasına tıǵız baylanısıp ketken. Onda xalıqtıń kóp ásirlik mádeniyatı, úrip-ádetleri, tariyxı hám miyrasları jámlengen menen de ayrıqsha bahalı.

Ádebiyatlar:

1. Qodirov. A. O‘zbek toponimikasi asoslari. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2006.
2. Суперанская А. В. Общая топонимика. – Москва: “Наука”, 1973.

3. Мурзаев Е. М. Топонимика. – Москва: “Наука”, 1974.
4. Никонов В. А. Географические названия мира. – Москва: “Просвещение”, 1973
5. Stewart G. R. Names on the Land. – Boston: Houghton Mifflin, 1945.
6. Gelling M. Signposts to the Past. – Chichester: Phillimore, 1978.
7. Маллаев Н. Ўзбек топонимикасига кириш. – Тошкент: “Фан”, 1972.
8. Ганиев Е. Қашқадарё вилояти топонимлари. – Тошкент, 1985.
9. Ҳасанов Ҳ. География терминлари луғоти. – Тошкент: “Фан”, 1964.
10. Конкашпаев Г. К. Казахские народные географические термины. // Известия АН Каз ССР. Серия география, вып. 3, Алма-Ата. 1951. – №99.
11. Ёбдирахманов А. Топонимика жэне этимология. – Алматы: “Ғылым”, 1975.
12. Абдимуратов Қ. Неге усылай аталған? – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1965.
13. Абдимуратов К. О происхождении названия Нукус. // «Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР», 1965.
14. Абдимуратов К., Бегжанов Т. Структура каракалпакских топонимов. // «Советская тюркология», 1971. – №6.
15. Бердимуратов Е. Қарақалпақ тили терминлери. – Нөкис: “Билим”, 1999.
16. Дўсимов З., Эгамов Х. Жер атамаларының қысқаша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис, “Билим”, 1991.
17. Курбанов М. Қарақалпақ тилидаги географик терминларнинг лексик-грамматик хусусиятлари. Филол. фанлари номзоди. ... дис. – Нукус, 2011.
18. Мәмбетова Г. Қарақалпақстанның арқа районлары гидронимлери: Филол. фанлари бўйича док. (PhD) ... дис. – Нукус, 2018.
19. Қощанов Қ. Рус хэм қарақалпақ тиллериниң өзара байланысы мәселелери. – Нөкис: «Билим», 1991.
20. Мурзаев Э. О происхождения названия Нукус. // «Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекистана», 1967.